ल्युट् ।) अतिशयनं । इति शब्दरत्नावली ॥ (आधिक्यं । प्रकर्षः । प्रशंसा ।)

अतिशोभनः, त्रि, (अतिशोभते अति + शुभ + कर्त्तरि ल्युः ।) अतिशयशोभायुक्तः । अतिप्रशस्यः । श्रेष्ठः । इत्यमरः ॥

अतिसर्ज्जनं, क्ली, (अतिशयेन सर्जनं दानं अति + सृज् + भावे ल्युट्) अतिशयदानं । तत्पर्य्यायः । विलम्भः २ । इत्यमरः ॥ दानं । बधः । इति मेदिनी ॥ (विधुरां ज्वलनातिसर्ज्जनात् ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकं ॥ इति कुमारसम्भवे ॥)

अतिसारः, पुं, (अतिशयेन मलं द्रवीकृत्य सरति निःसारयति अति + सृ + व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यमिति वार्त्तिकसूत्रेण कर्त्तरि घञ् वृद्धिः दीर्घश्च ।) बहुद्रवमलनिःसरणरोगः । तत्पर्य्यायः । अन्नगन्धिः २ उदरामयः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अतीसारः ४ । इति वैद्यकं ॥ * ॥ तस्य निदानं ।

"गुर्व्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि भोजनैः ॥
स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः ।
शोकाद्दुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्म्यर्त्तुपर्य्ययैः ॥
जलाभिरमणैर्व्वेगविघातैः क्रिमिदोषतः ।
नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते" ॥

संप्राप्तिर्यथा,—
"संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धः
शकृन्मिश्रो वायुनाधः प्रणुन्नः ।
सरत्यतीवातिसारं तमाहु-
र्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति ॥
एकैकशः सर्व्वशश्चापि दोषैः
शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः" ॥ * ॥

पूर्व्वरूपं यथा,—
"हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोद-
गात्रावसादानिलसन्निरोधाः ।
विट्सङ्ग आध्मानमथाविपाको
भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥"

इति माधवकरः ॥ अथ सामान्यातिसारस्य चिकित्सामाह ।

"आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारक्रिया यतः ।
अतोऽतिसारे सर्व्वस्मिन्नामं पक्वञ्च लक्षयेत् ॥
क्रमशश्चिकित्सा । तत्रामपक्वयोर्लक्षणं ।

"संसृज्यमानैर्दोषैस्तु न्यस्तमप्सु निमज्जति ।
पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चामसंज्ञितं ॥
एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै ।
लाघवञ्च विशेषेण तत्तु पक्वं विनिर्द्दिशेत् ॥
न च संग्राहणं दद्यात् पूर्व्वमामातिसारिणे ।
अकाले संगृहीतो हि विकारान् कुरुते बहून् ॥
दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यर्शोभगन्दरान् ।
शोथं पाण्ड्वामयं प्लीहगुल्ममेहोदरज्वरान् ॥
डिम्भस्थः स्थविरस्थश्च वातपित्तात्मकश्च यः ।
क्षीणधातुबलस्यापि बहुदोषोऽतिविश्रुतः ॥
आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात् पाचनान्मरणं भवेत् ।
लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं तत् पाचयते तथा शमयेत् ॥

लङ्घनएव दोषदुःसहपिपासायां दोषपाकार्थं षड्ङ्गविधिनार्द्धशृतं योगचतुष्टयमाह,—

"धान्योदीच्यशृतं तोयं दद्यादामातिसारिणे ।
ह्रीवेरशृङ्गवेराभ्यां मुस्तपर्पटकेन वा ॥
मुस्तोदीच्यशृतं शीतं प्रदातव्यं पिपासवे ।
हितं लङ्घनमेवादौ पूर्व्वरूपेऽतिसारिणः ॥
कार्य्यं वानशनस्यान्ते प्रद्रवं लघुभोजनं ।
पथ्यादारुवचामुस्तैर्नागरातिविषान्वितैः ॥
आमातीसारनाशाय क्वाथमेभिः पिबेन्नरः ।
पथ्यादिक्वाथः ॥ * ॥

"पाठाहिङ्ग्वजमोदोग्रापञ्चकोलाब्दजं रजः ।
उष्णाम्बुपीतं सरुजं जयत्यामं ससैन्धवं ॥"
पाठादिचूर्णं ॥ * ॥

"हरीतकीं सातिविषां हिङ्गु सौवर्चलां वचां ।
सैन्धवञ्चापि संपिष्य पाययेदुष्णवारिणा ॥
आमातिसारं योगोऽयं पाचयित्वा चिकित्सति ।
आमातिसारो योगेन यद्येतेन न शाम्यति ।
न तं योगशतेनापि चिकित्सति चिकित्सकः ॥"
चिकित्सति अपनयति । हरीतक्यादिकल्कः ॥ * ॥

"वत्सकातिविषा विल्वमुस्तवालकजं शृतं ।
अतीसारं जयेत् सामं चिरजं रक्तशूलजित् ॥"
वत्सकादिक्वाथः ॥ * ॥

"एरण्डरससंपिष्टं पक्वमामञ्च नागरं ।
आमातिसारशूलघ्नं दीपनं पाचनं परं ॥"
नागरस्य पुटपाकः कल्कश्च ॥ * ॥

"धान्यबालकविल्वाब्दनागरैः पाचितं जलं ।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं नित्यसेवितं ॥"
धान्यपञ्चकं ॥ * ॥

"पित्ते धान्यचतुष्कन्तु शुण्ठीत्यागाद्वदन्ति हि ।
रक्तेऽपि पित्तसाधर्म्याद्धितं धान्यचतुष्टयं ॥"
धान्यचतुष्कं ॥ इति आमातिसारस्य चिकित्सा ॥ * ॥

"सलोध्रं धातकीविल्वं मुस्तामास्थिकलिङ्गकं ।
पिबेन्माक्षिकतक्रेण पक्वातीसारनाशनं ॥"
लोध्रादिचूर्णं ॥ * ॥

"अम्बष्ठा धातकी लोध्रं समङ्गा पद्मकेशरं ।
मधुकारलुविल्वञ्च पक्वातीसारहा गणः ॥"
अरलुः श्योणाकः । पाठादिर्गणः ॥ * ॥

"समङ्गा धातकीपुष्पं मञ्जिष्ठा लोध्रएव च ।
शाल्मलीवेष्टको लोध्रो दाडिमद्रुफलत्वचौ ॥
आम्रास्थिमध्यं लोध्रञ्च विल्वमध्यं प्रियङ्गु च ।
मधूकं शृङ्गवेरञ्च दीर्घवृन्तत्वगेव च ॥
चत्वार एते योगाः स्युः पक्वातिसारनाशनाः ।
ते योगा उपयोग्याः स्युः सक्षौद्रास्तण्डुलाम्बुना ॥"
समङ्गात्र लज्जालुः । शाल्मलीवेष्टको मोचरसः । दाडिमस्य द्रुमफलयोस्त्वचौ । प्रियङ्गोर्नपुंसकत्वमत्र फले वर्त्तमानत्वात् शृङ्गवेरमत्र शुण्ठी । दीर्घवृन्तः श्योणाकः तस्य त्वक् । समङ्गादीनि चत्वारि चूर्णानि ॥

"कच्चटजम्बूदाडिमशृङ्गाटकपत्रविल्वबर्हिष्ठं । जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात्" ॥
कच्चटं चवराई शाकस्य भेदः । कच्चटादिभिश्चतुर्भिः पत्रशब्दः सम्बध्यते । बर्हिष्ठं बालकं गङ्गाधरक्वाथः ॥ * ॥

"मोचरसमुस्तनागरपाठारलुधातकीकुसुमैः ।
चूर्णं मथितसमेतं रुणद्धि गङ्गाप्रवाहमपि" ॥
अरलुः श्योणाकः । मथितं निर्ज्जलं दधि वस्त्रपूतं । गङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥

"मुस्तावत्सकबीजं मोचरसो विल्वधातकीलोध्रं ।
गुड़मथितसंप्रयुक्तं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात्" ॥
द्वितीयं गङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥

"मुस्तारलुकशुण्ठीभिर्धातकीलोध्रबालकैः ।
विल्वमोचरसाभ्याञ्च पाठेन्द्रयववत्सकैः ॥
आम्रबीजसमङ्गातिविषायुक्तैर्विचूर्णितैः ।
मधुतण्डुलपानीयपीतैर्नश्येत् प्रवाहिका ॥
सर्व्वेऽतिसारा ग्रहणी प्रशमं याति वेगतः ।
वृद्धगङ्गाधरं चूर्णं रुन्ध्याद्गङ्गौर्व्वाणवाहिनीं ॥"
समङ्गा लज्जालुः । वृद्धगङ्गाधरचूर्णं ॥ * ॥

अङ्कोटमूलकल्कः तण्डुलपयसा समाक्षिकः पीतः ।
सेतुरिव वारिवेगं झटिति रुन्ध्यादतीसारं" ॥
अङ्कोठकल्कः ॥ * ॥

"कुटजत्वग्बलामार्द्रां द्रोणनीरे पचेत् भिषक् ।
पादशेषं शृतं नीत्वा वस्त्रपूतं पुनः पचेत् ॥
लज्जालुर्धातकी विल्वं पाठा मोचरसस्तथा ।
मुस्तं प्रतिविषा चैव चूर्णान्येषां पलं पलं ॥
निक्षिप्य विपचेत्तावत् यावत् दर्व्वीं प्रलिप्यते ।
जलेन छागदुग्धेन पीतो मण्डेन वा जयेत् ॥
घोरान् सर्व्वानतीसारान् नानावर्णान् सवेदनान् ।
असृग्दरं समस्तञ्च तथार्शांसि प्रवाहिकां ॥"
कुटजावलेहः ॥ * ॥

"छग्वालबाल्वं सुदृढ़ं पिष्ट्वैरामलकैर्भिषक् ।
आर्द्रकस्य रसेनाशु पूरयेन्नाभिमण्डलं ॥
नदीवेगोपमं घोरं प्रवृद्धं दुर्द्धरं नृणां ।
सद्योऽतिसारमजयं नाशयत्येष योगराट् ॥
पाठा पिष्टा च गोदध्ना तथा मध्वत्वगाम्रजा ।
अतीसारं व्यथादाहयुक्तं हन्त्युदरे धृता ॥ * ॥
अथ वातातिसारस्य लक्षणं ।

"अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः ।
शकृदामं सरुक्छब्दं मारुतेनातिसार्य्यते" ॥
अरुणमीषद्रक्तं । शकृत् पुरीषं । सरुक्छब्द शब्दो गुदे । तत्साहचर्य्यात् रुगपि गुद एव बोद्धव्या ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा ।

"वचा चातिविषा मुस्तं वीजानि कुटजस्य च ।
श्रेष्ठः कषाय एतेषां वातातिसारशान्तये" ॥ * ॥
अथ पित्तातीसारस्य लक्षणं ।

"पित्तात् पीतं शकृद्रक्तं दुर्गन्धि हरितं द्रुतं ।
गुदपाकतृषामूर्च्छादाहयुक्तं प्रवर्त्तते" ॥ * ॥
तस्य चिकित्सा ।

"विल्वशक्रयवाम्भोदबालकातिविषाकृतः ।
कषायो हन्त्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवं" ।
विल्वादिकषायः ॥ * ॥

"रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलं त्वचं ।
धातकीशृङ्गवेरञ्च पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥
निहन्ति मधुना पीतं पित्तातीसारमुल्बणं ।
अग्निं सन्दीपयत्येतत् शूलमाशु निवारयेत् ॥
रसाञ्जनादिचूर्णं ॥ * ॥ अथ पित्तातिसारभेदस्य